

УДК 330.83(477)

*Т. В. Гайдай,
к. е. н., доцент кафедри економічної теорії, Київський
національний університет імені Тараса Шевченка
І. Е. Новікова,
к. е. н., науковий співробітник економічного факультету,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

ІНСТИТУЦІЙНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ РИНКОВОГО ТИПУ В УКРАЇНІ: ДОСВІД ІСТОРИЧНОГО МИНУЛОГО

В інституційно-історичному розрізі досліджується розвиток банківської системи ринкового типу на теренах України наприкінці XIX — на початку XX ст.

The article researches on the background of institutional-historic analysis the development of market type banking system in Ukraine in the end of XIX — at the beginning of XX century.

Ключові слова: банківська система, банки, кредит, інституціоналізм, інституційна структура, формальні та неформальні інституції.

Key words: banking system, banks, credit, institutionalism, institutional structure, formal and informal institutions.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розгортання сучасної фінансово-економічної кризи, що не обійшла і України, спричинило жваве обговорення широкого кола дотичних соціально-економічних проблем, активізувало пошук оптимальних шляхів їх практичного розв'язання. Одним із найважливіших питань, яке порушується в осередку вітчизняної економічної наукової спільноти, — це налагодження ефективної діяльності національної фінансово-кредитної системи, стабілізація та зміцнення державної грошової одиниці. І тут варто згадати про те, що банківська система ринкового типу, яка функціонує зараз в Україні, має багате, але між тим малодосліджене історичне минуле. Період другої половини XIX — початку XX ст. увійшов у вітчизняну історію як час системних трансформацій, становлення докорінно нового ринкового господарського устрою. Формування ринкової системи передусім передбачало переорієнтацію на ринковий лад і діючої на той час банківської системи. За понад п'ятдесят років свого подальшого існування банківська система, заснована на ринкових засадах, подібно до нинішньої не раз переживала нелегкі часи, але достойно знаходила з них вихід. Тому певно варто звернутися до інституційної спадщини нашого банківничого минулого, роль і значення якого, на нашу думку, особливо зростає на сучасному етапі.

Аналіз останніх публікацій та досліджень засвідчує, що науковий інтерес до історії українського банківництва почав формуватися у вітчизняних дослідників лише в з часу отримання Україною державної незалежності. Вагоме значення у цьому плані мають праці таких дослідників, як І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.Й. Малик [1], В.І. Міщенко, Г.І. Корогод [2], С.І. Тицький [3] та ін. Інституційний же аспект даної проблеми знаходиться тільки на початковій стадії вивчення, що не відповідає його теоретичній вагомості та практичній значимості.

Мета статті — дослідити розвиток вітчизняної банківської системи наприкінці XIX — на початку XX ст. в інституційно-історичному вимірі. З огляду на це, основне завдання публікації — проаналізувати основні інституційні аспекти національно-специфічного розвитку української банківської системи другої половини XIX ст.

ОБГРУНТУВАННЯ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Банківська система є найважливішим інфраструктурною складовою ринкової економіки. Вона являє собою багаточисельну кількість елементів з їх відношеннями та зв'язками, які утворюють єдине ціле. Маючи вплив на кожен ланку ринкового господарства, її становлення та розвиток виступають показниками рівня

зрілості фінансових відносин держави. Елементами цієї системи виступають банки як фінансові інститути, створені для управління грошовими потоками в економіці. В другій половині XIX ст. банки визначалися, як "резервуари, куди стікаються капітали з усіх місць, де їх вдосталь", для того, щоб розлитися в тих місцях, де в них виникає негайна потреба. Наприклад, у промисловість [4, с. 237]. З огляду на це в економіці будь-якої держави банки завжди відігравали величезну роль, виконуючи з допомогою активованих у вигляді внесків капіталів, кредитні, інвестиційні та інші операції. У другій половині XIX ст. "економічна роль банків, тобто таких кредитних установ, які сконцентровують в собі вільні грошові кошти країни", полягала в тому, щоб "привернути вільні кошти, що знаходяться в державі до себе, а потім знайти їм вигідне застосування" [5, с. 25]. На грошовому ринку їхню роль порівнювали із роллю купців на звичайному ринку, пояснюючи це тим, що банки переважно займаються "торгівлею" позичковими капіталами [6, с. 185].

З середини XIX ст. старі казенні банки, які обслуговували інтереси дворянства і підтримували існування застарілого феодально-кріпосницького ладу, підлягали модернізації. У 1860 р. розпочав свою діяльність Державний банк, метою діяльності якого насамперед була підтримка фінансово-кредитної стабільності. На початку своєї діяльності банк ще надавав "гуманітарну" допомогу дворянству, але більшу увагу звертав на підтримку промисловиків, купців та великих фермерських господарств. Невдовзі йому на допомогу прийшли й новоявлені приватні комерційні банки, які досить густою мережею вкрили й територію українських губерній.

Перші приватні комерційні банки на території українських земель почали з'являтися з 1864 р. У 1864 р. було затверджено статуті першого акціонерного комерційного та першого акціонерного земельного банків в Херсоні, а в 1868 р. розпочали свою роботу Харківський торговельний та Київський приватний комерційний банки. Розвиток харчової, вугільно-металургійної, текстильної промисловості та будівництво залізниць сприяли зростанню чисельності комерційних банківських установ аж до 1872 р. Причому, необхідно зазначити, що не зважаючи на історично обумовлені обставини, розвиток саме приватного банківництва на українських землях спочатку передував аналогічному розвитку банківської справи на землях загальноросійських. Цьому сприяло географічне положення країни, яке передбачало вихід до моря та наближеність до Заходу. В таких портових містах, як Одеса, Миколаїв становлення банківських установ стимулювалось плінністю експорту та імпорту товарів, серед яких величезну

цінність мали український цукор та хліб. З іншого боку, зародженню та розширенню мережі місцевих банківських установ, заснованих на комерційних засадах, сприяв і економічний вплив провідних європейських країн. Не менш важливим в цьому плані виявився й підприємницький дух українського народу.

На початку 70-х рр. XIX ст. уряд, побоюючись можливості негативного впливу на економіку держави неминучої конкуренції між приватними банківськими установами, починає чинити перепони заснуванню нових банків. У 1872 р. було прийнято закон про тимчасове припинення заснування комерційних банківських інституцій "в столицях і тих містах, де існував хоч один із таких акціонерних банків" [7, с. 453]. Цим же законом було передбачено і ряд інших обмежень. Вже існуючим банкам дозволялося виконувати наступні операції: облік векселів, надавати позики на термін, що не перевищував 9 місяців; проводити платежі, як на території Росії, так і за кордоном; на прохання клієнтів здійснювати купівлю-продажу приналежних їм товарів за комісійну винагороду; приймати безстрокові внески; приймати за певну плату на зберігання різного роду цінні папери й інші цінності та інше [8, с. 3—5]. Окрім постійних утисків з боку держави у 80-х рр. XIX ст. комерційними банківськими установами було пережито ряд криз, в результаті яких в 1878 р. ліквідував свої справи Одеський комерційний, а в 1879 р. — Кам'янець-Подільський комерційний банки [4, с. 245].

Вагомий внесок у розбудову в Україні банківської системи ринкового типу зробив наш співвітчизник, відомий економіст-практик, прихильник розвитку приватного банківництва, міністр фінансів Російської імперії (1881—1886 рр.) — М. Бунге. Коло його наукових інтересів значною мірою знаходилось у міжгалузевій площині — економіко-соціально-політико-правовій. Уважне ознайомлення з працями Бунге дозволяє виявити достатньо чітке розрізнення ним та визнання значимості у господарському розвитку нації того, що у сучасній інституційній теорії відомо як інституції. Під інституціями найчастіше розуміється сукупність пануючих норм, правил, настанов, традицій, звичаїв, що утворюють певні рамкові обмеження функціонування відповідного типу економічної системи та її економічних суб'єктів 9, с. 12; 10, с. 31. Інституції поділяються на дві основні групи. Перша — це неформальні інституції (неофіційні, неписані правила), тобто традиції, звичаї, мораль, етичні принципи. Друга — формальні інституції як законодавчо закріплені, правові, юридичні норми.

У питаннях розбудови ринкових закладів, у тому числі у фінансовій сфері, М. Бунге приділяв значну увагу ролі національно-історичних та суспільних факторів, що визначають умови і правила соціальної та еконо-

мічної взаємодії людей. У своїх працях він багатократно зауважував, що разом з дією об'єктивних економічних сил і чинників велике значення у господарському житті та реалізації економічних відносин мають "причини суспільні, звичаї, закони, заклади", що встановлюють поведінкові обмеження у господарстві [11, с. 83]. "Ще могутніший вплив суспільних причин, законів та закладів, які здійснюють розміщення капіталу в тих чи інших підприємствах", — писав Бунге [11, с. 83]. Суспільні звичаї і закони є нічим іншим як сукупністю неформальних та формальних інституцій, що визначають функціонування суспільства.

Протягом 60—70-х рр. XIX ст., у так званий київський період, М. Бунге, очолюючи Київську контору Державного банку, активно сприяв розбудові інституційних засад фінансово-кредитної інфраструктури ринкового типу. За його ініціативою та особистим клопотанням було засновано Київське міське товариство взаємного кредитування (1868 р.), перший у Росії провінційний акціонерний банк — Київський приватний комерційний банк, Біржове товариство (1869 р.), а також Київський промисловий банк (1871 р.).

У 1881—1886 рр. М. Бунге — міністр фінансів, а у 1887—1895 рр. — голова Комітету міністрів Російської імперії. На цих вищих посадах він як державник-реформатор очолив проведення економічних перетворень, спрямованих на поступальний розвиток суспільства до створення ринково-підприємницького середовища. Інституційна спрямованість програми ліберальних реформ М. Бунге була достатньо багатогранна: реформування економічного середовища, створення умов для дії і розвитку конкурентних сил, реформування відносин власності, розвиток підприємництва, а також врегулювання та покращення ефективності діяльності банківської системи.

Так, законом від 5 квітня 1883 р. він намагався відкоригувати існуюче на той час банківське законодавство, змінивши порядок заснування та ліквідації акціонерних банків, доводячи Державній раді, що банківська криза вже закінчується і в банківській справі настає поживлення. В результаті прийняття даного закону заборона банківського засновництва фактично скасовувалася. Наступним законом від 22 травня 1884 р. М. Бунге врегулював "порядок ліквідації приватних та суспільних кредитних установ" [4, с. 252—254]. Отже завдяки законодавчому регулюванню в розвитку приватного банківництва кінець XIX ст. був ознаменований інтенсивним піднесенням.

У цей період поряд із приватними комерційними банками швидко розширювалася мережа суспільних міських та сільських банків. Ця категорія банківських закладів також розвивалася на комерційних засадах. Оскільки міські громадські банки мали місцевий характер діяльності і

обслуговували переважно дрібну клієнтуру, на яку не звертали уваги приватні комерційні банки, то вважалося, що вони належали до банківських установ короткострокового кредиту. Проте, згідно із положенням про міські громадські банки від 1912 р., такі банки мали право видавати й довгострокові позики на термін від 1 до 15 років під заставу міських дерев'яних будівель та на термін від 1 до 30 років під заставу земельних наділів та кам'яних будівель [12, с. 32]. Про можливість надавати своїм клієнтам довгострокові позики у 1884 р. згадує В. Судейкін [5, с. 32], а пізніше і Д. Батюшков. Останній стверджує, що із 1862 р., коли було затверджено устав першого такого банку, йому було дозволено видавати позики на термін до 12 років, тоді як іншим банківським установам більше ніж на 3 роки кредити видавати не дозволялося. Це пояснювалося тим, що міські банки створювалися на міські кошти, а інтереси міст, які за допомогою таких банків будували будинки та покращували свій добробут, заціпати не хотілося. З іншого боку окрім міських банків інших іпотечних установ тривалий час просто не існувало, оскільки дореформенні казенні, іпотечні установи було ліквідовано у 1859 р. [13, с. 32].

Окрім довгострокових позик (переважно під міську нерухомість) міськими банками надавалися і короткострокові позики під заставу дорогоцінних металів та інших неподвладних псування цінних речей, товарів та документів на них, цінних паперів та ін. Здійснювали ці банки і ряд інших важливих операцій: приймали вклади (від 25 років), проводили облік векселів, вели спеціальні точні рахунки, виконували за дорученням клієнтів купівлю-продажу цінних паперів за комісійну винагороду, переводили кошти в ті міста, де знаходилися кореспонденти відповідних банків, приймали на зберігання різного роду цінні папери [12]. В кредитній системі держави до 1880 р. міські банки відігравали навіть більшу роль ніж великі комерційні банки, які поступалися їм розмірами своїх операцій.

Так, у 1883 р. внески в міські банки в цілому по Російській імперії сягали 197,8 млн руб., в той час, як внески в комерційні банки не перевищували 96,8 млн руб. [14, с. 46]. Необхідність у міських банках очевидна із збільшення їхньої кількості. У 1862 р. на території всієї Російської імперії їх діяло лише близько 40 [15, с. 46], але після того, як в цьому ж році вступило в дію положення про міські суспільні банки, згідно з яким їм надавалася повна свобода дій, їхня кількість почала швидко збільшуватися. У 1913 р. таких банків лише на території України налічувалося зверх 60, що від загальної кількості складало приблизно 22% [16, с. 182—205].

Серед сільських банків, що діяли а українських землях в другій половині XIX ст., слід виділити Сільський

банк Олександри Браницької в Білій Церкві, відкритий у 1875 р. та Олександрівський Сумський селянський сільськогосподарський банк, заснований у 1885 р. на кошти мільйонера-цукрозаводчика І.Г. Харитоненка. Ці банки іноді ще відносили до категорії станових банків, а оскільки предметом застави при наданні позик виступала земля, — то й до приватних земельних банків. Позики ними видавалися на різні строки: від кількох місяців до 25 років у першому випадку та до 3 років — у другому. Їх діяльність поширювалася відповідно лише на губернію та повіт [1, с. 170].

Через те, що після відміни кріпосного права без земельних наділів залишилося 244 тис. українських селян [17, с. 82], то в другій половині XIX ст. ними відбувається активне скуповування бажаної та необхідної землі. А оскільки заможних селян було досить мало, то з'являється величезний попит на земельний кредит. Тому на початку 80-х рр. XIX ст. починають виникати відповідні банківські установи. В 1871 р. розпочинає свою діяльність перший акціонерний земельний банк у Харкові. Згодом до нього приєдналися Київський (1872 р.), Бессарабсько-Таврійський в Одесі (1872 р.) та Полтавський (1872 р.) акціонерні земельні банки. До кінця цього року таких банків на території всієї Російської імперії було вже 11 [15, с. 64]. Це були іпотечні банки, які займалися довгостроковим кредитуванням землевласників. Їхня діяльність поширювалася не більше як на декілька губерній. Максимальний термін видачі позичок був у Київському акціонерному земельному банку становив 66 років і 2 місяці. Кредити надавалися як під заставу землі так під заставу міської нерухомості. Справи банків йшли досить добре, і до 1 січня 1884 р. ними було видано позик на 95977594 кредитних руб. (1кр. руб. = 1,50 руб.) під заставу 3767279 десятин землі [18, с. 74].

Селянський попит на землю дедалі зростав, а існуючі акціонерні земельні банки вже не могли його задовольнити. Більш того, спостерігаючи за ажіотажним скуповуванням землі селянами, банки почали з метою наживи збільшувати відсоткові кредитні ставки. В пресі постійно друкувалися статті, в яких йшла мова про необхідність надання легшого, ширшого, довгострокового земельного кредиту. Багато науковців того часу, в тому числі і іноземних, "були вражені "близорукістю" політики царського уряду, який був не в змозі передбачити і захистити" інтереси своїх громадян [19, с. 22]. Нарешті на початку 90-х рр. XIX ст. уряд починає перейматися долею вкрай збіднілих селян, розуміючи, що для такої великої аграрної держави підтримка аграрного сектору є першочерговим завданням в контексті налагодження економічної стабільності країни. До уваги бралася й те, що під час неминучих стихійних лих, які іноді трап-

ляються в сільському господарстві, селяни не мають змоги вчасно виплатити внески по банківським позикам. У таких ситуаціях акціонерні земельні банки, щоб не ставити своє існування під загрозу банкрутства, змушені вимагати від боржників термінового повернення боргу без ніяких поблажок, що призводить до повного розорення селян, які користувалися кредитом [20, с. 129].

У 1882 р. розпочав свою діяльність державний Селянський поземельний банк, який мав полегшити селянам усіх категорій купівлю землі за умови, що її власники матимуть бажання її продати. Спочатку за бажанням позичальників позики видавалися на 24,5 та на 34,5 років відповідно під 7,5 та 8,5%. З часом термін позики було збільшено до 55,5 років, а відсотки було зменшено до 4,5%. Розмір позики не перевищував 125 руб. на "наявну душу" при общинному користуванні та 500 руб. — при приватному [21, с. 63—64]. На українських землях відділення банку було відкрито у Волинській, Катеринославській, Київській, Херсонській, Подільській, Полтавській, Чернігівській, Харківській та Таврійській губерніях. З 1883 по 1899 рр. селянами перших восьми українських губерній з його допомогою було придбано у приватну власність 908,6 тис. десятин землі [22, с. 585].

ВИСНОВКИ

Таким чином, дослідження інституційних аспектів формування банківської системи ринкового типу в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст. дозволяє дійти висновку щодо вагомості інституціалізації ринкових засад у фінансовому секторі. Вітчизняне історичне минуле і сьогодені зберігає велике науково-практичне значення, оскільки містить багатий фактологічний та теоретичний матеріал, врахування і осмислення якого є вагомим для успішної реалізації сучасних системних ринкових та соціальних перетворень. Зокрема очолене М. Бунге реформування банківського сектору в останній третині XIX ст. було спрямоване на теоретичне і практичне розв'язання проблеми поєднання загальних економічних закономірностей ринково-підприємницької системи з "історичним та національним розвитком господарських відносин". Цей напрям дослідження не тільки не втратив своєї актуальності, але залишається перспективним і для сучасного етапу економічного розвитку України. Тому вивчення, засвоєння та врахування власного історичного досвіду становить значний інтерес для сучасних дослідників та реформаторів.

Література:

1. Історія грошей і банківництва: [підручник] / [І.Г. Скоморович, С.К. Реверчук, Я.І. Малик та ін.]; за заг. ред. С.К. Реверчука — К.: Атіка, 2004. — 339 с.
2. Міщенко В.І., Корогод Г.І. Становлення і розвиток кредитно-фінан-

сової системи на Сумщині (XIX — поч. XX ст.) / В.І. Міщенко, Г.І. Корогод. — Суми, 1999. — 76 с.

3. Тицкий С.И. Всемирная история денег, кредита и банков / С.И. Тицкий. — К.: Крепцатик, 1997. — 836 с.
4. Левин И.И. Акционерные коммерческие банки в России / И.И. Левин. — Петроград, 1917. — 301 с.
5. Судейкин В. Наши общественные городские банки и их экономическое значение / В. Судейкин. — С.-Петербург, 1884. — 50 с.
6. Канценеленбаум З.С. Учение о деньгах и кредите / З.С. Канценеленбаум. — М., 1927. — 567 с.
7. Памфилов С.Ф. Акционерные коммерческие банки в России в прошлом и настоящем / С.Ф. Памфилов. — Нижний-Новгород, 1924. — 144 с.
8. Бунге М.Х. Акционерные банки. — К., 1886. — 91 с.
9. Норт Д. Институции, институцийна зміна та функціонування економіки / Д. Норт. — К., 2000. — 198 с.
10. Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала / О. Уильямсон // ЭКО. — 1993. — № 5.
11. Бунге Н.Х. Основания политической экономики / Н.Х. Бунге. — К.: Университет. Типограф, 1870. — 136 с.
12. Положение о городских общественных банках. — С.-Петербург, 1912. — 43 с.
13. Батюшков Д.Д. Банки. Их значение, операции, историческое развитие и счетоводство / Д.Д. Батюшков. — Владикавказ, 1904. — 209 с.
14. Крохмалюк Д. Банківська справа в Україні У складі Російської імперії (друга половина XIX століття — 1917 р.) / Д. Крохмалюк // Вісник НБУ. — 2000. — № 9. — С.58—63.
15. Биман А.Б. История банков. Историческое развитие банков в России и заграницей с древнейших времен и до наших дней / А.Б. Биман. — СПб. — 417 с.
16. Макаров А.Ф. Банки и кредитные учреждения / А.Ф. Макаров. — С.-Петербург, 1913. — 343 с.
17. Орловский Б.М. Селянські господарства України і становлення ринкових відносин після реформи 1861 р. / Б.М. Орловский // Історія нар. госп-ва та екон. думки, 1997. — Вип.29. — С. 81—89.
18. Сербинович Я.А. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее / Я.А. Сербинович. — С.-Петербург, 1887. — 186 с.
19. Батурицкий Д.А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. — М., 1925. — 144 с.
20. Мигулин П.П. Наша банковая политика 1729—1903 / П.П. Мигулин — Х., 1904. — 439 с.
21. Соколов Е.В. История банковского дела: [учеб. пособие] / Е.В. Соколов. — М., 2001. — 67 с.
22. А.Б. Деятельность Крестьянского банка на Украине / А.Б. // Украинский вестник. — 1906. — № 8. — С. 581—589.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2009 р.